

J. P. TRAP

KONGERIGET
DANMARK

FJERDE OMARBEJDEDE UDGAVE

UNDER MEDVIRKNING AF VIDENSKABSMÆND, FAGFOLK OG
STEDLIGE MEDDELERE FRA ALLE LANDETS EGNE

UDARBEJDET AF

HARALD WEITEMEYER

II. BIND

FREDERIKSBORG AMT
KØBENHAVNS AMT
HOLBÆK AMT

KØBENHAVN 1920

G. E. C. GADS FORLAG

(OSCAR GAD OG FREDERIK GAD)

og Vaabenhus i S. tilbygget (Kamp og Munkesten). Det tøndehvælv. Kor er nybygget 1575, som en i 1885 fremdraget Indskr. paa Nordvæggen viser. I Skibets østre Hvalvinger findes Kalkmalerier fra 1564 (Dommedag, Kristus og den samarit. Kvinde, Skt. Jørgen og Dragen m. m., restaur. af Kornerup, se M. Petersen, Kalkmal. p. 116). Alterbordspanel jævngammelt med Koret; Altertavle og Prædikestol i Renæssancestil fra 1630 og 1620; Granitfont med Rebsnoning. Paa Skibets Nordvæg Rester af et gotisk Skt. Laurentius Alter (restaur. 1895); paa Sydæggen et senromansk Krucifiks. Den store Klokke er fra 1531.

I Sognets østl., lavtliggende Del findes ingen jordfaste Oldtidsminder, derimod adskillige i den vestl., højtliggende Del. Paa Bankerne her er talt c. 25 Gravhøje, men ikke mange er velbevarede; fredl. er 3, deribl. *Svendshøj* paa Svendsbjerg (se ovfr.) og en meget anseelig Høj N. for Hørv. V. for Hørv har paa flad, Mark ligget nogle, nu sløjfede Dysser.

Samsø.

Sognene: Tranebjerg, Koldby, Onsbjærg, Besser, Nordby.

1584

Samsø ligger i den sydvestl. Del af Kattegat mellem Sjælland, Fyn og Jylland (c. 16 km fra Rønæs, 17 km fra Fynshoved, 21 km fra Kals Nakke ved Indløbet til Horsens Fjord og 10 km fra Helgenæs; til Kalundborg er der c. 32, til Aarhus 28 km), mellem $55^{\circ} 46'$ og 56° n. Br. og mell. $1^{\circ} 54'$ og $2^{\circ} 3'$ v. L. for Kbh. — hhv. c. $10^{\circ} 40'$ og $10^{\circ} 31'$ ø. L. for Grw. — Øen har en fra S. til N. langstrakt og i sin nordl. Del meget uregelmæssig Form. Fra Sydspidsen *Lushage*, (Ljushage), til *Issehoved* mod N. er der c. 26 km; den største Bredde er c. 9 km. Den bestaar af en større sydl. Del, *Sønderlandet*, og en mindre nordl., *Nordlandet* el. *Nordbylandet*, der forbindes ved en indtil 1,7 km bred for det meste med Naaletræer beplantet Landtange, Nordby Hede. Mellem den sydl. og nordl. Del skærer to Bugter ind: paa Østkysten *Stavns Fjord* (el. Østerfjord), der mod N. afsluttes af Halvøen Langør og mod Ø. (her kaldet Besser Fjord) skiller fra Havet ved det mod N. udskydende, c. 6,2 km lange, men ganske smalle Besser Rev, og som er opfyldt af mange Smaaøer, som Hjortholm, Mejlsholm, Yderste Holm, Hundsholm, Eg-holm, Sværm og Æskholm; paa Vestkysten den store halvmaaneformede Bugt, hvis sydl. Del kaldes *Sælvig*, medens den mod N. gaar under Navnet *Maarup Vig*. C. 3 km N. for Besser Revs Nordspids, Havnehage, ligger den lille Ø Kyholm og Ø. for den Øerne Lindholm, Vejro og Bosserne, alle benyttede til Græsning. Øen er ikke særlig høj, men dens Kyster har til Dels bratte Skrænter, og Landet er for det meste bakket. Sønderlandet har særlig i Midten og mod SØ. en Del spredte Bakkepartier med Højdepunkter paa 30 m og derover; højeste Punkt er Dyret ved Onsbjærg (med en af Generalstabens trig. Stationer), 49 m; men særlig Nordlandet er opfyldt af Bakkekæder, der med bratte Sider og dybe Længdedale strækker sig fra S. til N.; ogsaa enkelte Tværdale med meget smukke Partier løber ned til Havet. Fra Højdepunkterne, som Ballebjærg, 64 m,

Øens højeste Punkt, og Annebjerg, 52 m, er der vid Udsigt over de omliggende Farvande og til Sjællands, Fyns og Jyllands Kyster. I det hele minder Naturen mere om et jydsk end om et sjællandsk Landskab. Øen har ingen Søer og Aaløb; paa Sønderlandet er der nogle Rrender („Sørender“), der fører Vandet ud til Havet og sikkert er Rester af tidl. Vandløb. Den sydl. og østl. Del har de bedste Jorder, idet Leret her er det overvejende, medens den vestl. Del og især Nordlandet har mere sandede Jorder.

Sønderlandet og Nordlandet er opbyggede af diluviale Aflejringer, medens Nordby Hede bestaar af alluvialt Strandgrus. Paa Sønderlandet findes vel overvejende Moræneler, men de talrige Bakker og Bakkedrag, der gennemgaaende har nord-sydlig Retning, og som er dannede af Morænesand og lagdelt Sand med hældende Lag, bryder dog Morænelerets Ensformighed og giver Landskabet en ejendommelig Ynde. Til disse Bakkedrag, der maa opfattes som en Slags Randmoræner, slutter der sig mindre Strækninger med Hedesand. En hel anden Natur har Nordlandet. Den største Del af dette indtages af det stærkt kuperede Højland, Nordby Bakker. Talrige større og mindre, afrundede Bakker ligger her uregelmæssigt paa og mellem hverandre, adskilte ved dybe, grydeformede Lavninger eller ved smalle Dale. Det er en Randmoræne, opbygget af en mægtig Aflejring af Sand og Grus med vandrette Lag, dækket af Morænesand og -grus. I Dannelsesmaade slutter den sig nær til Bakkelandet paa Helgenæs og Mols; den maa anses for at være noget ældre end Sønderlandets Randmoræner.

M. H. t. Frugtbarheden staaer Øen noget under Gennemsnittet i Holbæk Amt, idet der i Gnmst. gaar henvend $12\frac{1}{2}$ Td. Ld. paa 1 Td. Hrtk. Naar undtages Brattingsborg Skov paa Sydkysten, er Øen næsten helt blottet for Skov. Det saml. Areal udgør 11,393 ha (c. 114 km²), deraf Vandareal 28. Ager og Engs Hrtk. og det halv. Skovskylidsh. udgjorde $\frac{1}{2}$ 1905 1616 Td. Folketallet var $\frac{1}{2}$ 1916 7274 (1801: 4049, 1850: 5711, 1901: 6939). I gejstl. Hens. danner Samsø tillige med Øen Tunø (under Aarhus Amt) eet Provsti under Aarhus Stift.

Samsø har Tingsted i Tranebjerg og hører under Rets- og Politikr. Kalundborg Kbst. m. m., Holbæk Amtstuedistr. (Filial i Kalundb.), Samsø Lægekr., Nykøbing Skattekr., Samsø Skyldkr., Amtets 4. Folketingsvalgkr. og 6. Forligskr.

Af det saml. Areal, 11,393 ha, var $\frac{15}{7}$ 1912 6023 besaaede (deraf med Hvede 429, Rug 531, Byg 1668, Havre 1258, Blandsæd til Modenhed 414, Kartofler 451, Foderroer 1245), medens Brakarealerne udgjorde 517, Grønfoder- og Græsningsar. 3166, Haver o. l. 196, Tørvemoser 27, Skov 673, Veje, Byggegr. m. v. 294, Heder, Flyvesandsstrækn. og andre ubenytt. Arealer 467 og Vandareal 28 ha. — Kreaturhold $\frac{15}{7}$ 1919: 2142 Heste, 9228 Stk. Hornkv. (deraf 4808 Køer), 1995 Faar, 137 Geder og 3324 Svin (1914: 9806).

Ved Udg. af 1915 var der paa Samsø hjemmehør. 16 Sejlskibe med 313, 5 Motorsk. med 34 R. T., samt 75 Baade (under 4 R. T.). I udenrigsk Fart klareredes 1913 for indgaaende 53 Skibe med 2954, for udgaaende 60 med 1535 T. Gods. I indenrigsk Fart indkom 272 med 9764 og udgik 265 Skibe med 6030 T. Gods. Indførselstolden indbragte $19\frac{13}{14}$ 2206 Kr.

Samsø (1231 Samsø) kaldes af Beboerne Sams, og disse benævnes Samsinger. Øen har ifl. Hervararsaga, som dog indeholder mange ikke-nordiske Motiver, været Skuepladsen for Kampen mel. Angantyr og hans 11 Brødre imod Hjalmar og Ørvarodd, og sen. Sagn har haft travlt med at paavise Stedet for denne Heltekamp, saaledes ved Blafferholm (Barfredsholm) paa Øens Sydside; „Angantyr's Høj“ vises endog 3 Steder, ved Bisgaard, ved Nordby og i Brattingsborg Fredskov; en „Ørvarodds Høj“ er i nyere Tid forsvunden. Alle disse Navne er dog vistnok af sen litterær Oprindelse.

At Øen i alt Fald har været beboet allerede ved Beg. af Oldtiden og videre ned gennem denne, er der mange Vidnesbyrd om. Der er et Par Steder truffet Køkkenmøddinger fra Stenalderen, og af store Stenaldersgrave kendes c. 25, heraf knap Halvdelen Jættestuer (alle disse beliggende i Tranebjerg S.). Spredt over Sønderlandet, mest dog paa Bakkerne langs Vestkysten, er der talt c. 125 Gravhøje, af hvilke dog mange nu er forstyrrede; ofte er de ved Foden omsatte med Sten; for største Delen tilhører de sikkert Bronzealderen. Paa Nordlandet kendes derimod ikke en eneste Gravhøj, men Fund af Flintredskaber og Forekomsten af et Par Dysser viser, at der dog ogsaa her har færdes Mennesker i Oldtiden. Ogsaa paa nogle af Smaaøerne er der gjort Fund af Flintredskaber. At Øen ligeledes i Oldtiden, og langt op i Tiden, har været dækket med Skov, ses af Moserne og af mange Stednavne, ligesom ogsaa Sagaerne beretter derom; man ved tillige, at Øen var udlagt til Vildtbane for Kongerne. Ogsaa Borgpladserne, som allerede Lyskander omtaler i Fortalen til sin Krønike, vidner om den tidl. Bebyggelse. Af disse maa Voldstederne *Hjortholm* og *Vesborg* (Visborg) med deres imponerende Omfang regnes bl. Landets betydeligste. Mindre anseligt er det fra Sagnet saa berømte *Brattingsborg*. Om disse, saavel som om Øens mindre Voldsteder (jvfr. under Sognene) vides lidet eller intet. Historien oplyser kun, at Marsk Stig ødelagde eller indtog en kgl. Borg og befæstede sig der. — I Middelald. hørte Samsø til Kronen. Kong Vald. har 1216 udstedt et Brev „in curia nostra Samsø“; 1253 overdrog Chr. I Samsø (med Endelave) til Albrecht af Braunschweig som Pant for Kongens Løfte paa Als; men da dette Løfte vistnok aldrig blev indfriet, har vel Albrecht beholdt Øen; i alt Fald ved man, at Samsø blev lovet som Livgeding til Albrechts Datter Mechtild, da der 1278 aftaltes et Ægteskab mel. hende og en af Erik Klippings Sønner, hvilket dog aldrig kom i Stand. Af Albrechts Efterkommere skal Øen være solgt til den holstenske Greve Gert. I Beg. af 14. Aarh. var Øen dog atter under Kronen; thi 1307 gav Erik Menved den tillige med Kalundborg, som fra den Tid vist for det meste var forenet med Samsø, til sin Broder Chr., der senere som Konge overdrog den til Knud Porse. Under Vald. Atterdag kom den atter ind under Kronen, men maa igen være blevet skilt fra den, thi 1407 indløste Dronn. Margrethe den fra Biskop Bo i Aarhus, og fra den Tid, i alt Fald før 1424, er den lagt ind under Kalundborg Len. Efter Roskildefreden 1658 fik Righofmester Joachim Gersdorff († 1661) Kalundborg Len som Erstatning for sit tabte Len Bornholm, og efter at han var blevet Rigens Drost, tilskødede Kongen ^{30/1} 1661 ham Samsø (1051 Td. H. foruden Kongsgaarden Søllemarksgd., det nuv. Brattingsborg). Hans Arvinger, deribl. Jørgen Bielke, skødede Samsø ^{18/3} 1674 til Griffenfeld for 23,000 Rd. og Aakær i Jyll. (ved den kgl. Stadf. paa Skødet fik Griffenfeld Bevill. til at oprette Hoved- og Ladegde paa Øen). Efter Griffenfelds Fald blev atter Samsø inddraget, hvorpaa Chr. V skænkede den til Sophie Amalie Moth og ^{31/12} 1677 oprettede den til Grevskab, som gik over til hendes Efterkommere, Fam. Danneskjold-Samsøe (opr. ved Pat. af ^{4/5} 1695), der nedstammer fra hendes Søn Chr. Gyldenløve i hans 2. Ægteskab med Dorothea Krag.

Ikke alene i fysisk, men ogsaa i etnografisk Hens. bringer Samsø mere Tanken hen paa Jyll. end paa Sjælland. Sproget er en jysk Dialekt. Og ligesom der inden for Øens Grænser er Forskel paa Nord- og Sønderlandet (de har vist oprindl. endog været to Øer, idet der paa Tangens smalleste Sted, ved Kanhave, er Spor af en Kanal med Vold, som forud skal have været sejlbær), er der ogsaa Forskel paa Samsingerne i de to Dele baade i Dialekt og Udseende, og Slægterne paa begge Sider af Tangen indgaar for det meste kun Giftemaal inden for deres eget Omraade. En Særegenhed ved Samsøs Landsbyer er deres sammentrængte Bebygg., der dog, efter at Jorderne er solgt til Arvefæste, har tabt sig for en Del. Bøndergdene har haft deres Særpræg, der dog i de sen. Aar er helt ved at forsvinde. De store, firlængede Bøndergdde, hvis karakteristiske, paa udsk. Knægte hvilende Bræddegavl var af særlig Virkning, havde ofte smukke panelerede Stuer; paa Paneler og Døre maledes Vers el. Fyndord, der især henvendte sig til den indtrædende Gæst.

I gejstl. Hens. har Samsø altid hørt til Aarhus Stift. I verdsl. Hens. hørte det i Middelald. til det jyske Aabosyssel og var delt i 2 Hrdr. (Nørre- og Sønder Hrd.), sen. kom det som alt nævnt ind under Kalundborg Len; 1660-71 dannede det sammen med Arts og Skipperinge Hrdr. Kalundb. Amt (se videre p. 306).

Litt.: Th. Kingo, Samsøes korte Beskr. (paa Vers), Kbh. 1675. — J. P. Resen, Descriptio et Illustratio Samsøe, Hafn. 1675 (Prøve af hans „Dske Atl.“). — L. Thura, Omstændelig og tilforladelig Beskr. af Øen S., Kbh. 1758 (Prøve af hans paatænkte „Dske Atl.“). — E. C. Werlauff og R. Nyerup, Hist.-antiqu. Beskr. over Øen S. indtl'

Aaret 1675, i Antiqv. Ann. I, Kbh. 1812. — P. Michelsen, Beskr. over Øen S., Kbh. 1851, med et Anhang af Sønnen Th. Michelsen, Aarhus 1882. — G. N. L. Hansteen, Om den Samsøiske Øgruppes geognost. Forhold, i Forhandl. ved de skandin. Naturforskeres 5. Møde, Kbh. 1849. — —, Samsø i D. Maanedsskr. 1864 II. — C. Engelhardt, Arkæolog. Undersøgelse af S. 1874, i „Fædrelandet“ 7/4 1875. — G. Schleisner, S. og dens Befolk., Kbh. 1891. — V. Madsen, Geol. Kortbl. over S., Kbh. 1897. — J. S. [Jørgen Sørensen], S., Aarhus 1898. — Fr. Poulsen, Hist. og kulturhist. Efterretn. om S., Kbh. 1902. — Rockstroh, S. under Svenskekrigen, i Aarb. f. Aarh. St. 1910. — J. B. Jørgensen, Krigstilst. paa S. 1807-14, i Aarb. f. Aarh. St. 1912.

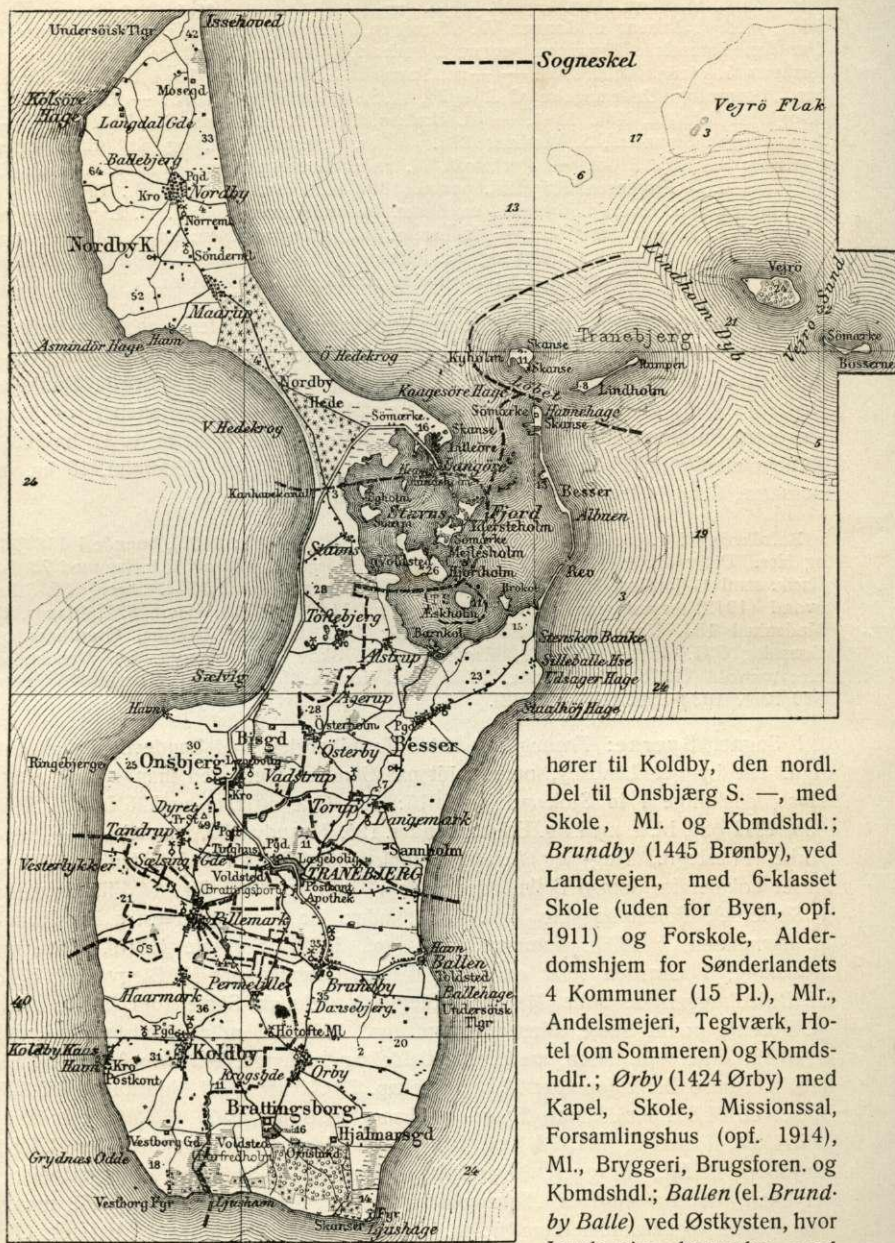
I Nationalmus. findes i Manusk. en Beskr. fra 1849 over S. af J. H. Larsen, og en anden af L. Schiøtz fra 1853. — Indberetn. til Nationalmus. om antikv. Unders. paa S., af C. Engelhardt, S. Müller og M. Petersen, 1874 (Manusk.). — I Kgl. Bibliot. (Kall, Fol. 30) et Manusk.: „S.s Beskrivelse“ fra Slutn. af 17. Aarh.

Tranebjerg Sogn, det største og frugtbareste paa Øen, paa Sydøstkysten, men mod NV. strækkende sig med en smal Stribe ud til Vestkysten, omgives i øvrigt mod SV. af Koldby, mod N. af Onsbjerg og Besser S. Højeste Punkt er Dansebjerg, 35 m. Brattingsborg Skov, c. 243 ha, under Grevskabet, er Samsøingernes Yndlingsudflugtssted. Til Sognet hører Øerne Kyholm, c. 17 ha (1231 Kitheholm), Vejrø, 55 ha (1231 Wæthærø), Lindholm, 12 ha, Æskholm, 18 ha, og Bosserne, 8 ha. Gennem Sognet gaar Øens Hovedlandevej.

Befolkning i 1916: 2655 (1801: 1146, 1850: 1665, 1901: 2400), boende i 468 Gde og Hse. Det saml. Hartk. (1905): 486 Td.; 94 Gde med 478 og 481 Hse med 78 Td. Hartk. samt 47 jordløse Hse. Ejds. (1916): 7694, deraf Jordv.: 3554. **Areal**: 3285 ha, hvoraf (1912) besaaet med Hvede 155 ha, Rug 110, Byg 518, Havre 371, Blands. til Modenhed 154, Kartofler 87, Foderroer 349; Brak udgjorde 147 ha, Grønfoeder og Græsning 931, Haver o. l. 69, Tørvemoser 7, Skov 259, ubenytt. 50, Vandar. 7. **Kreaturhold** (1919): 680 Heste, 2769 Stk. Hornkv. (deraf 1461 Køer), 47 Geder, 530 Faar, 1034 Svin (1914: 2592).

I Sognet Byerne: *Tranebjerg* (1445 Trandberghe), ved Landevejen, købstadlign. tæt bygget Landsby, omtr. midt paa Sønderlandet, med mange teglhængte Huse, adskillige i to Stokværk — 1916: 106 Gde og Hse og 596 Indb. (1906: 553, 1911 620, bl. a. med flg. Erhv.: Landbr. 126, Haandv. 192, Handel 100 —, med Kirke, Præstegd., Ting- og Arresthus (opf. 1860, Pl. for 8 Arrestanter; i Tinghuset Lokaler for Samsø Folkebogsaml., opr. 1897, c. 4000 Bd., 14 Filialer omkr. i Skolerne), Forsamlingshus (opf. 1883; uden for Huset Mindesten for Kbmd. L. Rasmussen, † 1899), Kommuneskole (opf. 1898), Forskole (1916), Kost- og Realskole; i Gaarden staar en Buste af dens Grundlægger M. Blegvad, † 1917, af Billedhuggerinde Julie Marstrand-Blegvad), teknisk Skole (opf. 1900, Arkt. A. Rosen); privat Skole, Museumsgaard (opf. 1917, se ndfr.), Amtssygehus, opf. 1918-19, Arkt. Vilh. Olsen, med Epidemiafdeling (28 Senge, 14 i hver Afd.), Apotek, (1810), Samsø Bank (oprettet 1894, Aktiekap. 70,000, ³⁰/₄ 1919 Indskud 2,475,327, Reserf. 31,861 Kr.), Samsø Spare- og Laanekasse (opr. 1871, ²¹/₈ 1917: Indskud 2,754,224, Reserf. 121,173 Kr.), Hotel, Afholdshjem, Herregaardsmejeri („Brattingsborg“), Ml., Bryggeri, Jærnstøberi, Væveri, Uldspinderi, Margarinefabr., Trykkeri, hvorfra udgives „Samsøposten“ (om andre Blade se p. 426), mange Handlende og Haandværkere m. m., Markedsplads (Markeder i Marts og Okt. med Heste og Kreat.), Elektricitetsværk (opf. 1911), Vandværk (anl. 1905) med Vandtaarn, fra hvis Top smuk Udsigt, i Anlægget „Møllebakken“, Telegrafst., Hovedstat. for Samsø Telefonselsk. (grl. 1895) og Postkontor samt Bolig for Kredslægen og Toldforvalteren og Sessionssted for Lægd. 259-63 af 4. Udskrivningskr.; den midterste og største Del af *Pillemark* (1579 Store Pillemark) — den sydl. Del

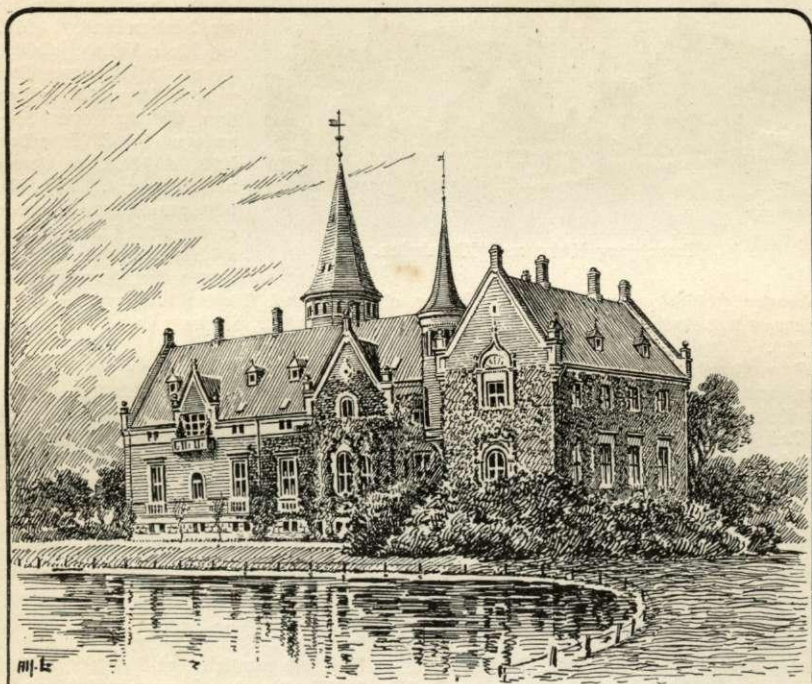
hører til Koldby, den nordl. Del til Onsbjerg S. —, med Skole, Ml. og Kbmshdl.; *Brundby* (1445 Brønby), ved Landevejen, med 6-klasset Skole (uden for Byen, opf. 1911) og Forskole, Alderdomshjem for Sønderlandets 4 Kommuner (15 Pl.), Mlr., Andelsmejeri, Teglværk, Hotel (om Sommeren) og Kbmshdlr.; *Ørby* (1424 Ørby) med Kapel, Skole, Missionsal, Forsamlingshus (opf. 1914), Ml., Bryggeri, Brugsforen. og Kbmshdl.; *Ballen* (el. *Brundby Balle*) ved Østkysten, hvor Landevejen begynder, med Havn, indtil 3 m Vand, med

Havnefyrr (betydelig Udvidelse i 1919, med større Kajplads og Uddybning til 4,7 m, bekostet for c. 250,000 Kr. af Stat, Amt og private), Afholdsgæstgiveri, Kbmshdlr., Kalkbrænderi og Toldkontrolsted; 1896 og 1904 er der

nedlagt Telegraf- og Telefonkabler mel. Ballen og Røsnæs; fra Ballen er der anl. Telegraf til Øens Nordpynt Issehoved, hvorfra der er nedl. Kabel til Sletterhage ved Hov i Jyll. Paa „Kongehøjen“ („Tyvhøj“) ved Landevejen mel. Tranebjerg og Onsbjærg Mindesmærke for Fr. VII (Granitblok med Portrætmed. af Bronze, af Peters), rejst $\frac{5}{8}$ 1866, omgivet af nogle store Sten og Beplantning.

Hovedgaarden *Brattingsborg*, Hovedsædet i *Grevskabet Samsø**, der indtil Midten af 19. Aarh. omfattede det meste af Øen, har c. 93,4 Td. H., Ejds. 956, Jordv. 516; c. 594 ha, deraf Ager 340, Eng 109, Overdrev 55, Lindholm, Vejro m. m. 66. Avlsgaarden *Hjalmarsgd.*, ligeledes under Grevsk., har 45,2 Td. H., Ejds. 458, Jordv. 344,5; c. 377 ha, deraf Ager 276, Eng 31, Overdrev 51, Strandbred 13. *Ørnslund*, Gartnerbl., og *Jettehøj*, Skovriderbl., under Grevskabet.

Brattingsborg.

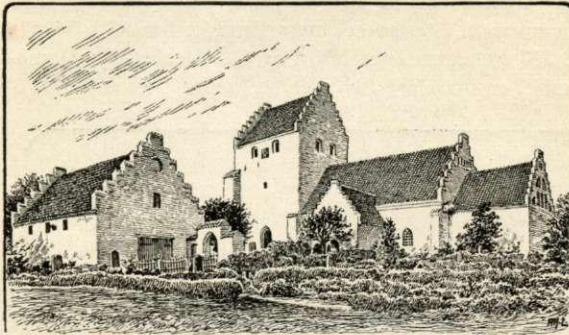
Tranebjerg S., en egen Sognekommune, hører under de p. 573 nævnte Kredse samt 4. Udskrivningskr. 259. Lægd. Kirken er selvejende.

Tranebjerg Kirke er opført i senere Middelalder, fortrinsvis af Munkesten. Den er overhvelvet (Skibet 3, Koret og Taarnrummet hver i Hvelving) og har haft to middelalderlige Korsfloje, hvoraf søndre er nedrevet; ogsaa Vaabenhuset mod S. og Sakristiet ved Korets Nordside er middelalderl. Af særlig Interesse er det meget anselige Taarn, som synes at stamme fra c. 1500; det er foroven forsynet med Rækker Skydehuller, hvoraf de nederste er stærkt nedadrettede. Man har opfattet Taar-

*) *Grevskabet Samsø*, til hvilket hører Hovedgdene Brattingsborg og Bisgaard (Onsbjærg S.) samt Avlsgdene Hjalmarsgd., Vesborggd. (Koldby S.), Vadstrup (Onsbjærg S.) og Sannholm (Besser S.), har af H. af alle Slags 277 Td., deraf fri Jord c. 261, indtaget til Skov c. 1, Bøndergods c. 15 Td.; Arvefæsteafgift c. 44,750 Kr., i Bankaktier c. 10,800 Kr., i Fideikommiskapitaler c. 1,958,330 Kr.

net som en Del af Befæstningen af det gl. Brattingsborg, hvis Voldsted ligger tæt ved (det stedl. Sagn taler ogsaa om en underjordisk Gang fra Taarnet til Voldstedet, og der skal være truffet gl. Murværk under Landevejen; se Blom, i Aarb. f. n. Oldk. 1895, Ekhoft, smstds. 1899 p. 65 og A. Mathiesen, smstds. 1902 p. 54), men det drejer sig næppe om andet end en ren traditionel Benyttelse af Motiver fra verdsl. Bygningskunst (se Indberetn. af C. A. Jensen, 1919, i Nationalmus.). Altertavle og Prædikestol rigt udsk. i Renæssancestil; den første fra 1615 (en Tavle paa Væggen melder, at den er opsat paa Bef. af Lensmanden Sten Brahe til Knudstrup), den anden fra 1593. Fontens Kume er af Granit med Arkadedekoration. Degnestol fra 1654. En senmiddelalderlig Klokke er omstøbt. I Kirken fl. Ligsten og Mindetavler, deribl. over Præsterne Søren Nielsen Pind, † 1611, og Mads Veile, † 1719, og en fra 1711 over Forvalter Hans Mouritzen (om Gravskr. over Sogne-egn F. C. Frandsen Friis, † 1820, se Personalh. Tidsskr. 4. R. III p. 69); udv. paa Skibets Nordside er der midt i en tilmuret, spidsbuet Portal en Mindesten over Degnen Simon

Tranebjerg Kirke med Kirkeladen.

Kokansky, † 1796; udv. paa Koret Rester af en romansk Kirkegaardens Indgang ligger en meget stor, middelalderl. Kirkelade af Munkesten (F. M.).

Ørby Kapel er opf. 1904, Arkt. N. P. Nielsen, i romansk Stil og bestaar af Skib og Kor samt et lille Taarn. Paa Alteret et forgyldt Kors; Granitfont fra den tidl. Ferrellev Kirke paa Fyn (Rolsted S., Aasum Hrd.); smuk antik Malmlysekrone.

Tæt SV. for Tranebj. Kirke ligger den ret betydelige Tomt af *Gamle-Brattingsborg*, der dog nu er stærkt ødelagt. Anlægget er rektangulært med Længdeakse omtr. i N.-S., begrænses i V. og Ø. af svage Rester af en lige „Ringmur“, der er bedst bevaret i Ø., hvor Terrænet inden for Muren ligger betydeligt højere end uden for, og som kan følges i over 100 m's Udstrækning. Inden for disse Mure har Borgtomten Fald mod N. og S., hvilket skyldes Anlæggets Beliggenhed paa en jævn Højderyg. Mod disse Verdenshjørner er ethvert Spor af Muren forsvundet. Paa sit højeste Punkt har Tomten en rund, afladet Top, paa hvis Sydside der ses en Sænkning som af en indre Grav. Rimeligvis har Borgens Kærne el. Hovedtaarn haft sin Plads her. Indtil nyeste Tid har her staaet en Mølle, der noget har omdannet de oprindl. Forhold. Der synes dog at være svage Spor af middelald. Fundamenter. — Huitfeldt meddeler, at Marsk Stig 1288 (vist rettere 1289) plyndrede Samsø og „lod bryde“ Brattingsborg, men det tvivlsomme Navn B. er tilsat af Huitfeldt. Med Sikkerhed vides kun, at Marsk Stig ødelagde en kgl. Borg paa Samsø. Navnet B. synes her som andetsteds sagnagtigt.

Mod S. tæt ved Skoven ligger det nuv. *Brattingsborg*, tidl. *Søllemarksgd.* Jørgen Mikkelsen fik 1523 Livsbrev paa „Selleffmarckis Gd.“; han skulde „vogte og vare paa Kronens Øg, som gaar paa Hjortholm og Serø“; 1525 fik han tillige Livsbrev paa *Tranebjerggd.* og kaldtes Foged paa Samsø. Om Grevskabets Hist. se videre p. 574; nuv. Besidder er A. C. Greve Danneskiold-Samsøe, Søn af den 1914 afd. Ordenskansler Chr. Fr. D.-S. — Hovedbyggn. er opf. 1870-71, Arkt. K. Borring, i en Slags engl. Stil af røde Mursten paa Betonsokkel; det lille Taarn har et slankt Spir; Hovedindgangsdøren har tilhørt Søhelten Peder Skram; Bygn. er udvidet 1897-98 (Arkt. Martin Borch); Bygn. indeholder bl. a. en Række franske Gobeliner, erhvervede fra Urup. Den store smukke Have støder op til Brattingsborg Skov, hvori der er Fasaner; i Skoven ligger den nævnte Jettehøj, Skovriderbl. (O. Andrup, Br., i Dske Herregde ved 1920 l).

I Haven, hvoraf en Del i ældre Tid skal have været en Sø, ligger et Voldsted, *Blafferholm* el. *Barfredsholm* (Barfred s: Fristed), til hvis Hist. intet kendes. Kun for-

tens Kume er af Granit med Arkadedekoration. Degnestol fra 1654. En senmiddelalderlig Klokke er omstøbt. I Kirken fl. Ligsten og Mindetavler, deribl. over Præsterne Søren Nielsen Pind, † 1611, og Mads Veile, † 1719, og en fra 1711 over Forvalter Hans Mouritzen (om Gravskr. over Sogne-egn F. C. Frandsen Friis, † 1820, se Personalh. Tidsskr. 4. R. III p. 69); udv. paa Skibets Nordside er der midt i en tilmuret, spidsbuet Portal en Mindesten over Degnen Simon Ligsten af Kamp. — Ved

tæller et Sagn, at Fruerne fra Vesborg tog dertil for at ligge i Barselseng. Voldstedet er anl. paa en lav Højning i den nu udtørr. Tagmose og bestaar af en noget afrundet, fir- el. femkantet Ø., i Tværmaal c, 25 m, som kun hæver sig 1 à 2 m over en smal, vandfyldt Ringgrav; mod SØ. ses, som det synes, Resten af en ydre Grav. Gravene er i nyere Tid oprensede, hvorved Anlæggets oprindl. Form sikkert er en Del forandret. Det hele synes at have Karakter af en lidet betydelig el. interimistisk Befæstning. Bygningsrester er aldrig fundne, derimod skal en Del store Kampesten i en Sænkning paa Øen hidrøre fra en ødelagt Oldtidsgrav, der har ligget paa den lille Højning i Mosen. En Dysse med lign. Beliggenhed ses S. for Voldstedet.

Paa *Kyholm* (1231 *Kitheholm*) var under Pesten 1710-11 Karantæneanstalten for Jylland, og der opførtes et „Pesthus“. 1801 anlagdes „Kyholms Fæstning“, med Kommandant og Soldater især af fynske Regimenter; den nedlagdes 1814. 1831 byggedes en stor Karantæneanstalt (Arkt. Hofbygmester J. H. Koch), ophævet 1859. Den lille Kirkegd., som da anlagdes der (muligt dog allerede benyttet 1801-14), er nu forsømt, ligesom den dervær. Baadehavn („Anvisn, til at anløbe Havnen ved Kyholm og Langøre“, Kbh. 1832, med Afbildn. af Karantæneanst.; C. J. S(chiønning), Litt Oplysn. om Karantæne-Anst. paa Kyholm, Kbh. 1910; Dske Studier 1909 p. 126 og Berl. Tid., ^{9/s} 1911).

Samsø Museumsgd. er opf. som Kopi af en gl. Gd. i Nordby, til Dels med Benyttelse af gl. Materialer, og staa saaledes som Type for Øens gl. Bondearkitektur, om end den 4. Fløj endnu

ikke er opf. Den smukke Gd. indeholder en Række fortrinlige Samsø-Interiører, hvori en rig Saml. af gl. Samsø-sager paa en naturlig Maade er anbragt. En af Længerne er tillige Arkivbyggn. for Øens 4 sydl. Sogne. (B. Madsen, S. Museumsgd., en kort Vejledning, Tranebjerg 1918).

Dansebjerg har Navn af, at den benyttedes som Danseplads for Ungdommen ved „Klinegilderne“ (se H. Grüner-Nielsen: Danse paa Høj, i Dske Studier 1918).

— *Tranebjerggd.* blev 1525 bortfæstet til Jørgen Mikkelsen, Foged paa Samsø; 1546 blev Halvdelen bortfæstet til Chr. Pedersen, og 1561 solgte Kronen den til ham og Jørgen Pedersen.

Adskillige Gravhøje kendes i Sognet, deribl. *Angantyrts Høj* i Brattingsborg Fredskov og *Tyvhøj* (Kongehøj) NV. for Tranebjerg, med en Mindesten for Fr. VII (se p. 577). Tillige er Sagnet særdeles rigt paa store Stengrave, idet alle Øens Jættestuer findes her; N. for Brattingsborg ligger saaledes 3, kaldede *Aasmærkshøj* og *Hyldehøje*; under Ørby ses 4, deribl. *Ingeborgshøj* og den smukke, dobbelte Jættestue *Røvebakken*, og østligst under Pillemark ligger straks ved hinanden en lille Jættestue og en Høj omsluttede 2 Jættestuer og en noget mindre Stengrav. Alle disse Jættestuer er gennemgaaende ikke særlig store, og Kamrene har noget rundagtig Form; i fl. af dem er der gjort rigeholdige Fund. Ogsaa enkelte Dysser ses i Sognet, saaledes *Knøsen* østligst under Ørby, nær Stranden. Baade paa Kyholm og Vejro er der opsamlet Flintredskaber fra Stenalderen.

I Brundby fødtes 1812 Krigsminister C. C. Lundbye († 1873).

Koldby Sogn (se Kortet p. 576), det mindste paa Øen, ligger paa Sydvestspidsen og er i øvrigt omgivet af Tranebjerg Sogn. Kyststrækningen er bølgeformet. Sognet er skovløst, men har en Del yngre Plantninger, navnlig ved Ves-

Samsø Museumsgaard.

borg Fyr, fra hvis naturskønne Banke der er glimrende Udsigt over Øen og Havet til Sjæll., Fyn og Jyll. Havevæsenet er i stærk Udvikling, og der findes større Plantninger af Frugttræer. Gennem Sognet løber nogle af Øens Sørender, Vesbæk mod V. og Dallebæk mod S.

Befolkning i 1916: 1015 (1801: 695, 1850: 856, 1901: 954), boende i 231 Gde og Hse. Det saml. **Hartk.** (1905): 241 Td.; 51 Gde med 211 og 148 Hse med 30 Td. Hartk., samt 8 jordløse Hse. **Ejds.** (1916): 2900, deraf **Jordv.** 1469. **Areal:** 1642 ha, hvoraf (1912) besaaet med Hvede 72 ha, Rug 112, Byg 294, Havre 194, Blands. til Modenhed 65, Kartofler 58, Foderroer 194; Brak udgjorde 88 ha, Grønfoeder og Græsning 475, Haver o. l. 29, Tørvemoser 2, Skov 8, ubenytt. 8, Vandar. 2. **Kreaturhold** (1919): 307 Heste, 1408 Stk. Hornkv. (deraf 726 Køer), 19 Geder, 146 Faar, 355 Svin (1914: 1595).

I Sognet Byerne: *Koldby* (1445 Koleby) med Kirke, Præstegd., Skole, Forskole, Forsamlingshus, Ml., Brugsforen. og Kbmshdl.; Byen led stor Skade ved en Brand ²⁰/₁₀₀ 1848; V. for Byen *Koldby Kaas* Havn, indtil 4,3 m dyb, med Havnefyr og Taagesignal, Anløbssted for Statsbanernes Skibe paa Ruten Kalundborg-Aarhus (Havnen blev uddybet 1917), med Badehotel, Pensionat, Kbmshdl., Petroleumstank og Postkontor (egen Bygning); *Haarmark* (1579 Haardemarck)

Vesborg Fyr. Efter Tegn. af J. Kornerup.

med Skole og Forskole; *Permelille* (1424 Pelemarkællillæ) med Sydsamsøs Elektricitetsværk (anl. 1913), Andelsmejeri (Trolleborg) og Kbmshdl.; den sydl. Del af *Pillemark* (se p. 575). *Krogsgaarde* (1573 Krogsgaardt). *Høtofte Mølle*. Paa Øens Sydvestspids *Vesborg Fyr*, liggende paa Vesborg Borgplads (se ndr.), 18,5 m, med Fyrmesterbl., hvidt fast Fyr med Blus hvert 45. Sek., Flammens Højde 36 m, Synsvidden 17 Sømil, Lysevnen for det stadige Fyr 22, for Blussene 26 Sm. — Avlsgaarden *Vesborggd.*, under Grevsk., har 13,4 Td. H., Ejds. 165,3, Jordv. 115,3; c. 173 ha, deraf Ager 88, Eng 39, til Dels beplantet Overdrev 43.

Koldby S., en egen Sognekommune, hører under de p. 573 nævnte Kredse samt 4. Udskrivningskr.' 260. Lægd. Kirken er selvejende.

Kirken er en senromansk Teglstenskirke med sen. indbygg. Hvelvinger (paa en af dem har været malet Aarhusbispens Jens Iversen Langes, † 1482, Vaaben), og i den yngste Middelald. er tilføjet Taarn, Vaabenhus i S. og Sakristi i N. Altertavle og Prædikestol er udsk. i Højrenæssancestil; paa Døren ved Opgangen til den sidste staar Aarst. 1597; Alterstagerne har Form af kronede Kvindefigurer, der bærer 3 Lyseholdere; romansk Granitfont i Bægerform med snørklede Ornament; smuk gotisk Degnestol med Aarhusbispens Niels Clausens fædr. og mødr., Skadernes og Presenternes Vaaben. Paa Korets Nordvæg et Krucifiks og Mindetavle over Præsten Niels Jensen Bryde, † 1675. Klokkeren er skænket af Sophie Amalie Moth.

Yderst paa en isoleret Banke ved Havet ligger *Vesborg Voldsted* (1369 Weseborgh), der med sit Fyrtaarn er synlig fra Søen i lang Afstand. Det er et af Landets betydeligste Voldstedsarbejder fra Middelald. Anlægget bestaar af to rektangulære Borgbanker med Langsiden mod hinanden, skilte ved og omgivne af en tør Grav. Den sydligste

Banke har vistnok baaret Hovedborgen og ligger yderst oven for den utilgængelige Skrænt mod Havet, som dog nu har bortskyllet saa meget af Skrænten, at kun et Hj. af denne Banke (Nordsiden, c. 60 m, og en Del af Østsiden) staar tilbage. Nordligste Banke (c. 60 × 30 m) bærer nu Fyret og Fyrmesterboligen. Graven om Borgbankerne omgives mod Landsiderne af en hesteskoformet Vold, uden for hvilken atter er en tør Grav med foranliggende Vold af betydelige Dimensioner. Af Bygningsrester synes saa godt som intet at være bevaret, kun i Sydbankens Skrænt mod Havet ses stærkt forvitrede Rester af en svær Mur, vistnok fra tidlig Middelalder. Indtil 1875 stod her en c. 7 m lang, 2,7 m tyk og 4 m høj Mur, nederst af Kamp, øverst af Munkesten; den styrtede ned Julenat (Ill. Tid. ¹⁰/₁ 1876, med Tegn. af Muren). Muligvis har Gravene i alt Fald delvis været stenbeklædte. I østre Grav har været en af Kamp sat Opsamlingsbrønd, hvis ene Halvdel ses i Strandskrænten; Resten er nedstyrtet. Ridder Henrik v. der Osten nævnes fl. Gange i Aarene 1369-71 som Borgens Lensmand, han er Deltager i langvarige Forhandlinger mellem Danmark og Hansestæderne. Senere hører man intet om Borgen.

Krogsgaarde var 1661 en By paa 6 Gde, 1664 4 Gde og 1 Hus.

Der kendes i Sognet c. 50 Gravhøje, især liggende under Koldby og her for en Del nær Stranden; fl. af Højene er dog nu forstyrrede.

Onsbjærg Sogn (se Kortet p. 576), den nordvestl. Del af Sønderlandet, omgives af Tranebjerg, Besser og Nordby Sogne; et Enklave i Koldby Sogn. Det bølgeformede, bakkede Land har sit højeste Punkt i Dyret (se p. 572) S. for Onsbjærg By. Til Sognet hører af Øerne i Stavns Fjord Hjortholm (1231 Hiortholm), 48 ha, MejlsHolm, 18 ha, Yderste Holm m. m., 13 ha, Sværm, 9 ha, Egholm, 4 ha, og Smaaholmene Hundsholm og Karlskol. Gennem Sognet gaar Landevejen til Langør Havn.

Befolkning i 1916: 1201 (1801: 798, 1850: 1099, 1901: 1237), boende i 267 Gde og Hse. Det saml. Hartk. (1905): 304 Td.; 59 Gde med 264 og 199 Hse med 40 Td. Hartk., samt 3 jordløse Hse. Ejds. (1916): 3174, deraf Jordv.: 1698. Areal: 2128 ha, hvoraf (1912) besaaet med Hvede 80 ha, Rug 97, Byg 343, Havre 227, Blands. til Modenhed 97, Kartofler 61, Foderroer 241; Brak udgjorde 103 ha, Grønfoder og Græsning 644, Haver o. l. 32, Tørvemoser 14, Skov 5, ubenytt. 72, Vand. 12. Kreaturhold (1919): 403 Heste, 1791 Stk. Hornkv. (deraf 917 Køer), 23 Geder, 426 Faar, 705 Svin (1914: 2116).

I Sognet Byerne: *Onsbjærg* (1424 Othensberg), ved Landevejen, med Kirke, Præstegd., Dobbelt skole (opf. 1912) — de to sidste noget uden for Byen —, Lægebl., Gæstgiveri, Kbmdshdl., Ml. og Elektricitetsværk (anl. 1914); *Tanderup* (1424 Thundorp) med Ml., Brugsforen. og Kbmdshdl.; *Selsinggaarde* (1579 Selsingordt) med Skole og Andelsmejeri (Vesterholm); den nordl. Del af *Pillemark* (se p. 576); *Taftebjerg* (Toftebjerg, 1424 Toftæberg) med Skole, Ml. og Cementvarefabr.; *Stavns* (1424 Staffines). Paa Vestkysten er der ved *Sælvoig* en Anlægsbro med indtil 3,1 m Vand. For c. 40 Aar siden er der af de tilgrænsende Lodsejere inddæmmed c. 66 ha af Stavns Fjord med Dæmninger fra den tidligere Ø Gammelholm uden for Stavns og Taftebjerg. — Hovedgaarden *Bisgaard* (1579 Bisgorden), under Grevsk., har 45,6 Td. H., Ejds. 312,8, Jordv. 232,8; c. 253 ha, deraf Ager 179, Eng 14, Overdrev 42, ubenytt. 16. Avlsgaarden *Vadstrupgd.*, ogsaa under Grevsk., har 13,3 Td. H., Ejds. 198, Jordv. 134; c. 141 ha, deraf Ager 130, Eng 6; Gaarden er sammenlagt af de tidl. Vadstrupgd. (1579 Wadstrup) samt en Del af en Gd. i Torup, Besser S.

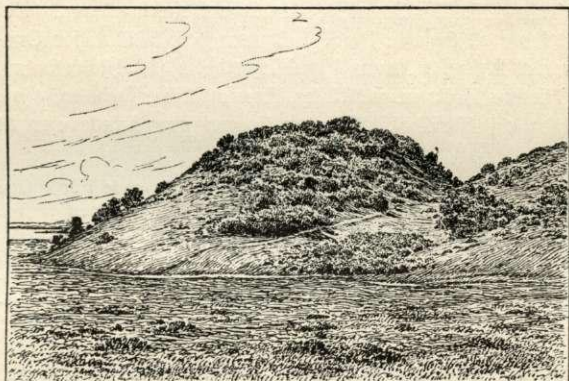
Onsbjærg S., en egen Sognekommune, hører under de p. 573 nævnte Kredse samt 4. Udskrivningskr. 262. Lægd. Kirken er selvejende.

Kirken („Helligkorskirke“) er en romansk Teglstensbygning, hvis Hvælvinger er indbygg. 1462 ifl. mal. Indskr. paa en af Buerne. Senere er Koret helt ombygget og udvidet (lidt smallere end Skibet) samt tilføjet et Taarn, 2 Vaabenhuse, i S. og N., og

Sakristi. Altertavle fra 1596 og noget yngre Prædikestol; plump Granitfont. I Kirken findes 6 udmærkede Epitaf. over Kbmd. Michel Mouritsen, † 1680, med Hustru og dennes 2. Mand Tolder og Forvalter Laur. Nielsen Fog, † 1685, Tolder og Birkedommer Chr. Hansen Merchel, † 1725, Birkedommer Thor Rud, † 1755, og Kirurg Zakarias Danielsen Hop, † 1729. Paa en Trætavle i Koret er fæstet et lille forgyldt Krucifiks af Kobber fra c. 1200. Paa Tavlen staar en Indskr. fra 1596, der fortæller, at Krucifikset var bundet til et dødt Menneske, der kom flydende til Land i Tranebjerg Sogn ved Ilsema (hvor der vides at have været en hellig Kilde), men 4 Heste kunde ikke faa Liget hverken til Tranebjerg el. Koldby, derimod kunde 2 Heste mageligt trække det til Onsbjerg, hvort det blev begr. paa Kirkegaarden, og Kirken hed fra den Tid „Hellig Kors Kirke“ (se Pontoppidan, Marm. Dan. II 189). I Taarnet findes et 1748 opsat Maleri: et Skib i Havsnød, til Minde om nogle Samsinger, der tilsatte Livet paa en Rejse til Norge.

Bisgaard hørte i sin Tid til Aarhus Bispestol, men blev efter Reformat. Præstegd. Den sidste, der beboede den, var Peder Krog, Præst i Besser-Onsbjerg Sogne og Provst paa Samsø 1681-88, sen. Biskop i Trondhjem. Han bortbyttede den mod nogle Bøndergde i Besser, som blev sammenlagte til Præstegd., 2 Gde i Agerup, 2 Gde i Onsbjerg m. m. Bisgaards Bygninger er glt. Bindingsværk; Teglsten fra en ældre Bygn., maaske den ifl. Traditionen af Chr. IV opf., er benyttet, og man har truffet ældre Fundamenter under Hovedbygningen. Den har været omgivet af Grave, hvoraf endnu ses Spor i Haven mod S. Straks Ø. for Graven ligger en lille rundagtig Højning, formodentlig Voldstedet af den ældste middelalderl. Gd.

Hjortholm.

vid Udsigt, bl. a. til Øen Hjelm. Voldstedet er anl. paa en naturlig, høj Banke med meget stejle Skraaninger og omgivet af Lavninger. Toppen er ved en dyb, tør Grav delt i et nordl. og sydl. Parti, af hvilke det sidste maa have baaret Hovedborgen; dets nærmest ovale Topflade er 36×30 m. Nordpartiet, der mod de fra Hovedborgen vendende Sider, V., N. og Ø., har en Ringgrav med udenfor liggende Vold, hvis Yderskrænter fortsætter sig til den naturlige Bankes Fod, synes at have gjort Tjeneste som dækkende Forværk (Topflade 50×30 m), der efter et Par Smaaforhøjninger at dømme har haft et Taarn oven for Graven paa Smalsiderne i Ø. og V. Langs Forværkets Vestside fører en gl. Vej op fra Bankens Fod.

Paa Dyret blev ¹⁹/₁₀ 1913 afsl. et Granitmindesmærke for Folketingsmd. Poul Sveistrup, † 1911, der var Birkedommer paa Samsø.

V. for Taffebjerg ligger Øens aneligste Langdysse, den fredl. *Nørre-Vols Høj*, c. 35 m lang og omsat med en til Dels tæt Række af Randsten. Ikke langt derfra, under Bisgaard, ses en lille tokamret Langdysse, og tæt derved ligger i Række nogle Gravhøje. Ogsaa andetsteds i Sognet, især nær Stranden, kendes Gravhøje. Paa *Æskholm* er som Minde om dens Beboelse i Stenalderen opsamlet adskillige Flintoldsager, mest paa Øens sydøstl. Side, hvor Terrænet skraaner mindre brat.

*) I Vald. Jordebog nævnes to Hjortholme, idet muligt *Æskholm* el. en af de andre nærligg. Smaaøer dengang ogsaa har heddet H. Paa H. holdtes i 16. Aarh. kgl. Stodheste.

Banke har vistnok baaret Hovedborgen og ligger yderst oven for den utilgængelige Skrænt mod Havet, som dog nu har bortskyllet saa meget af Skrænten, at kun et Hj. af denne Banke (Nordsiden, c. 60 m, og en Del af Østsiden) staar tilbage. Nordligste Banke (c. 60 × 30 m) bærer nu Fyret og Fyrmesterboligen. Graven om Borgbankerne omgives mod Landsiderne af en hesteskoformet Vold, uden for hvilken atter er en tør Grav med foranliggende Vold af betydelige Dimensioner. Af Bygningsrester synes saa godt som intet at være bevaret, kun i Sydbankens Skrænt mod Havet ses stærkt forvitrede Rester af en svær Mur, vistnok fra tidlig Middelalder. Indtil 1875 stod her en c. 7 m lang, 2,7 m tyk og 4 m høj Mur, nederst af Kamp, øverst af Munkesten; den styrtede ned Julenat (Ill. Tid. ¹⁹/₁ 1876, med Tegn. af Muren). Muligvis har Gravene i alt Fald delvis været stenbeklædte. I østre Grav har været en af Kamp sat Opsamlingsbrønd, hvis ene Halvdel ses i Strandskrænten; Resten er nedstyrtet. Ridder Henrik v. der Osten nævnes fl. Gange i Aarene 1369-71 som Borgens Lensmand, han er Deltager i langvarige Forhandlinger mellem Danmark og Hansestæderne. Senere hører man intet om Borgen.

Krogsgaarde var 1661 en By paa 6 Gde, 1664 4 Gde og 1 Hus.

Der kendes i Sognet c. 50 Gravhøje, især liggende under Koldby og her for en Del nær Stranden; fl. af Højene er dog nu forstyrrede.

Onsbjærg Sogn (se Kortet p. 576), den nordvestl. Del af Sønderlandet, omgives af Tranebjærg, Besser og Nordby Sogne; et Enklave i Koldby Sogn. Det bølgeformede, bakkede Land har sit højeste Punkt i Dyret (se p. 572) S. for Onsbjærg By. Til Sognet hører af Øerne i Stavns Fjord Hjortholm (1231 Hiortholm), 48 ha, MejlsHolm, 18 ha, Yderste Holm m. m., 13 ha, Sværm, 9 ha, Egholm, 4 ha, og Smaaholmene Hundsholm og Karlskol. Gennem Sognet gaar Landevejen til Langør Havn.

Befolkning i 1916: 1201 (1801: 798, 1850: 1099, 1901: 1237), boende i 267 Gde og Hse. Det saml. Hartk. (1905): 304 Td.; 59 Gde med 264 og 199 Hse med 40 Td. Hartk., samt 3 jordløse Hse. Ejds. (1916): 3174, deraf Jordv.: 1698. Areal: 2128 ha, hvoraf (1912) besaaet med Hvede 80 ha, Rug 97, Byg 343, Havre 227, Blands. til Modenhed 97, Kartofler 61, Foderroer 241; Brak udgjorde 103 ha, Grønfoder og Græsning 644, Haver o. l. 32, Tørvemoser 14, Skov 5, ubenytt. 72, Vand. 12. Kreaturhold (1919): 403 Heste, 1791 Stk. Hornkv. (deraf 917 Køer), 23 Geder, 426 Faar, 705 Svin (1914: 2116).

I Sognet Byerne: *Onsbjærg* (1424 Othensberg), ved Landevejen, med Kirke, Præstegd., Dobbelt-skole (opf. 1912) — de to sidste noget uden for Byen —, Lægebl., Gæstgiveri, Kbmdshdl., Ml. og Elektricitetsværk (anl. 1914); *Tanderup* (1424 Thundorp) med Ml., Brugsforen. og Kbmdshdl.; *Selsinggaarde* (1579 Selsingordt) med Skole og Andelsmejeri (Vesterholm); den nordl. Del af *Pillemark* (se p. 576); *Taftebjærg* (Tofttebjærg, 1424 Tofttæberg) med Skole, Ml. og Cementvarefabr.; *Stavns* (1424 Staffnes). Paa Vestkysten er der ved *Sælvoig* en Anlægsbro med indtil 3,1 m Vand. For c. 40 Aar siden er der af de tilgrænsende Lodsejere inddæmmet c. 66 ha af Stavns Fjord med Dæmninger fra den tidligere Ø Gammelholm uden for Stavns og Taftebjærg. — Hovedgaarden *Bisgaard* (1579 Bisgorden), under Grevs., har 45,6 Td. H., Ejds. 312,8, Jordv. 232,8; c. 253 ha, deraf Ager 179, Eng 14, Overdrev 42, ubenytt. 16. Avlsgaarden *Vadstrupgd.*, ogsaa under Grevs., har 13,3 Td. H., Ejds. 198, Jordv. 134; c. 141 ha, deraf Ager 130, Eng 6; Gaarden er sammenlagt af de tidl. Vadstrupgde (1579 Wadstrup) samt en Del af en Gd. i Torup, Besser S.

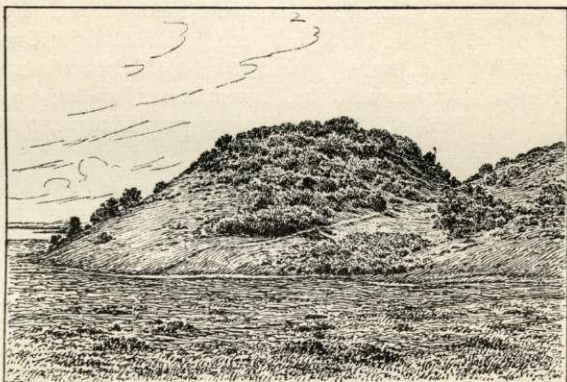
Onsbjærg S., en egen Sognekommune, hører under de p. 573 nævnte Kredse samt 4. Udskrivningskr. 262. Lægd. Kirken er selvejende.

Kirken („Helligkorskirke“) er en romansk Teglstensbygning, hvis Hvælvinger er indbygg. 1462 ifl. mal. Indskr. paa en af Buerne. Senere er Koret helt ombygget og udvidet (lidt smallere end Skibet) samt tilføjet et Taarn, 2 Vaabenhuse, i S. og N., og

Sakristi. Altermavle fra 1596 og noget yngre Prædikestol; plump Granitfont. I Kirken findes 6 udmærkede Epitaf. over Kbmd. Michel Mouritsen, † 1680, med Hustru og dennes 2. Mand Tolder og Forvalter Laur. Nielsen Fog, † 1685, Tolder og Birkedommer Chr. Hansen Merchel, † 1725, Birkedommer Thor Rud, † 1755, og Kirurg Zakarias Danielsen Hop, † 1729. Paa en Trætavle i Koret er fæstet et lille forgyldt Krucifiks af Kobber fra c. 1200. Paa Tavlen staar en Indskr. fra 1596, der fortæller, at Krucifikset var bundet til et dødt Menneske, der kom flydende til Land i Tranebjerg Sogn ved Ilsema (hvor der vides at have været en hellig Kilde), men 4 Heste kunde ikke faa Liget hverken til Tranebjerg el. Koldby, derimod kunde 2 Heste mageligt trække det til Onsbjerg, hvort det blev begr. paa Kirkegaarden, og Kirken hed fra den Tid „Hellig Kors Kirke“ (se Pontoppidan, Marm. Dan. II 189). I Taarnet findes et 1748 opsat Maleri: et Skib i Havsnød, til Minde om nogle Samsinger, der tilsatte Livet paa en Rejse til Norge.

Bisgaard hørte i sin Tid til Aarhus Bispestol, men blev efter Reformat. Præstegd. Den sidste, der beboede den, var Peder Krog, Præst i Besser-Onsbjerg Sogne og Provst paa Samsø 1681-88, sen. Biskop i Trondhjem. Han bortbyttede den mod nogle Bøndergde i Besser, som blev sammenlagte til Præstegd., 2 Gde i Agerup, 2 Gde i Onsbjerg m. m. Bisgaards Bygninger er glt. Bindingsværk; Teglsten fra en ældre Bygn., maaske den ifl. Traditionen af Chr. IV opf., er benyttet, og man har truffet ældre Fundamenter under Hovedbyggn. Den har været omgivet af Grave, hvoraf endnu ses Spor i Haven mod S. Straks Ø. for Graven ligger en lille rundagtig Højning, formodentlig Voldstedet af den ældste middelalderl. Gd.

Hjørtholm.

vid Udsigt, bl. a. til Øen Hjelm. Voldstedet er anl. paa en naturlig, høj Banke med meget stejle Skraaninger og omgivet af Lavninger. Toppen er ved en dyb, tør Grav delt i et nordl. og sydl. Parti, af hvilke det sidste maa have baaret Hovedborgen; dets nærmest ovale Topflade er 36×30 m. Nordpartiet, der mod de fra Hovedborgen vendende Sider, V., N. og Ø., har en Ringgrav med udenfor liggende Vold, hvis Yderskrænter fortsætter sig til den naturlige Bankes Fod, synes at have gjort Tjeneste som dækkende Forværk (Topflade 50×30 m), der efter et Par Smaaforhøjninger at dømme har haft et Taarn oven for Graven paa Smalsiderne i Ø. og V. Langs Forværkets Vestside fører en gl. Vej op fra Bankens Fod.

Paa Dyret blev ¹⁹/₁₀ 1913 afsl. et Granitmindesmærke for Folketingsmd. Poul Sveistrup, † 1911, der var Birkedommer paa Samsø.

V. for Taffebjerg ligger Øens aneligste Langdysse, den fredl. *Nørre-Vols Høj*, c. 35 m lang og omsat med en til Dels tæt Række af Randsten. Ikke langt derfra, under Bisgaard, ses en lille tokamret Langdysse, og tæt derved ligger i Række nogle Gravhøje. Ogsaa andetsteds i Sognet, især nær Stranden, kendes Gravhøje. Paa *Æskholm* er som Minde om dens Beboelse i Stenalderen opsamlet adskillige Flintoldsager, mest paa Øens sydøstl. Side, hvor Terrænet skraaner mindre brat.

*) I Vald. Jordebog nævnes to Hjørtholme, idet muligt *Æskholm* el. en af de andre nærligg. Smaaøer dengang ogsaa har heddet H. Paa H. holdtes i 16. Aarh. kgl. Stodheste.

Besser Sogn (se Kortet p. 576), den nordøstl. Del af Sønderlandet, liggende S. og Ø. for Stavns Fjord, omgives af Tranebjærg og Onsbjærg S. Overfladen er jævnt bølgeformet med prægtige Udsigter fra mange af Bakkepartierne; Kysten er nøgen; kun lidt Skov ved Østerby og Præstegaarden. I Sognet løber Øens største Vandløb, „Sørenden“, fra S. til N. ud i Stavns Fjord, henved 8 km lang. Til Sognet hører en Del smaa Øer i Stavns Fjord: Brokol, c. 5 ha, Barnkol, godt 2 ha, Hønepul, Kollerne og en Del Holme uden Navn.

Befolkning i 1916: 1243 (1801: 855, 1850: 1124, 1901: 1232), boende i 295 Gde og Hse. Det saml. **Hartk.** (1905): 338 Td.; 58 Gde med 286 og 204 Hse med 52 Td. Hartk. samt 10 jordløse Huse. **Ejds.** (1916): 3070, deraf **Jordv.**: 1916. **Åreal:** 1887 ha, hvoraf (1912) besaaet med Hvede 107 ha, Rug 57, Byg 355, Havre 210, Blands. til Modenhed 83, Kartofler 84, Foderroer 250; Brak udgjorde 52 ha, Grønfoeder og Græsning 555, Haver o. l. 38, Tørvemoser 3, Skov 8, ubenytt. 21, Vandar. 3. **Kreaturhold** (1919): 395 Heste, 1757 Stk. Hornkv. (deraf 952 Køer), 21 Geder, 280 Faar, 718 Svin (1914: 2238).

I Sognet *Besser Kirke*, enligt liggende mel. Besser og Langemark, og Byerne: *Besser* (1424 Bæstzer) med Præstegd. (Plantagen, „Lunden“, er anl. af Wagtmann, Præst her 1870-82), Hovedskole (opført 1901) og Forskole (i den gamle, 1732 opførte Skole), Forsamlingshus (opført 1899), Sparekasse (opr. 1869, ^{81/8} 1917: 142,459, Reservef. 12,118 Kr.), Andelsmejeri (Madebjærggd., anl. som Fællesmejeri af nedenn. M. S. Holm), Afholdsgæstgiveri, Udsigtstaarn (Del af en nedl. Ml.) og Elektricitetsværk (anl. 1910); *Langemark* (1445 Langemarkæ) med Ml.; *Torup* (1579 Torup), før Tingsted, med Forskole og Ml.; *Østerby* (1603 Ystebye) med Elektricitetsværk (anl. 1912); *Agerup* (1603 Aagerup); *Alstrup* (1579 Alstrup). — Avlsgaarden *Sannholm*, under Grevsk., har 26,1 Td. H., Ejds. 173, Jordv. 122; c. 132 ha, deraf Ager 127. *Østerholm*, Gd. (13,3 Td. H., Ejds. 87,9, Jordv. 67,9; c. 59 ha, deraf Ager 51); i en lille Skov, der hører til Gaarden, paa Bakken „Bøgebjærg“, er der en Pavillon, hvor en Del af Øens Møder og Fester holdes.

Besser S., en egen Sognekommune, hører under de p. 573 nævnte Kredse samt 4. Udskrivningskr. 261. Lægd. Kirken er selvejende.

Kirken er en romansk Teglstenskirke med gotiske Hvælvinger, hvorpaa Aarhusbispen Jens Iversen Langes Vaaben († 1482). I yngre Middelald. er Skibet forlænget mod V. og et Taarn samtidig tilføjet, og noget senere er Koret helt ombygget omtr. i Skibets Bredder nu med moderne Hvælvinger. Fra s. Periode stammer ogsaa Vaabehuset i S. Altartavle fra 1589; Prædikestol fra 1602; romansk Granitfont med Mandehoveder paa Foden. I Vaabehuset Ligsten over Præsten Morten Jørgensen, † 1681; paa Taarnets Ydermur Mindetavle over en Chr. Overgaard, † 1810. — En Del af den gl. Kirkelade er bevaret og tjener nu til Bolig for Ringeren.

I Besser Præstegd. oprettedes ^{81/8} 1812 *Samsø Seminarium* under Præsten C. G. Flemmer, men det nedlagdes allerede 1818 (M. Kristensen, Semin. paa S. og Ordningen af Samsø Skolevæsen, i Aarb. f. Aarb. Stift 1916).

Ved Beg. af Besser Rev ses paa en Bakke endnu Levningerne af en Skanse (Hardiget), anl. under Krigen 1807-14, og ved den yderste Spids af Revet findes ligeledes en ret velbevaret Skanse fra s. Tid.

Sørenden har i gl. Dage været langt betydeligere; Sagnet vil endog vide, at man har kunnet sejle op ad den lige til det gl. Brattingsborg, der paa flere Sider var omgivet af dens Vande.

Paa en Bakke nær ved Kirken er ^{9/6} 1916 afsl. en Mindesten for M. S. Holm til Madebjærggd., der var Foregangsmand paa Landbrugets Omraade. — I Landsbyen Besser er Marinemaler C. F. Sorensen f. 1818 († 1879).

Især i Sognets sydl. Halvdel kendes flere, for største Delen dog ødelagte Gravhøje. Besser var indtil ^{29/5} 1867 Anneks til Onsbjærg.

Nordby Sogn (se Kortet p. 576), der omfatter hele Nordlandet, grænser mod S. til Onsbjerg S., fra hvilket det skilles ved Kanhave Kanal. Den nordl. Del, „Nordby Bakker“, er højtliggende og meget bakket med Skrænter og Dale ud til Havet, som nævnt p. 572, og i det hele meget naturskønt med prægtige Udsigter over Øen og det omliggende Hav til Sjælland, Fyn og Jylland, især fra det højeste Punkt Ballebjerg, 64 m; Bakkerne gennemskæres fra N. til S. af den c. 4 km lange Langdal, hvis Natur minder noget om det østenfjældske Norge; den nordligste Del er et mægtigt Bakkeland, Issehoved, med et Rev ud i Havet, hvor Øster- og Vesterhav, som Samsingerne siger, brydes; Ø. for Nordby By er der et lavt, frugtbart Agerland med god, meget søgt Badestrand („Østerstrand“). Af den sydl. Del af Sognet mell. Maarup og Kanhave Kanal, en c. 5 km lang og c. 630 ha stor Strækning, „Nordby Hede“, er over Halvdelen, henvend 330 ha, beplantet af Grevsk. (paabegyndt 1866, kun c. 110 ha er ubeplantet for Jagtens Skyld), og Plantagen drives nu helt forstmæssig med en Del Skovhugst; den nordligste Del („Maarup Skov“) er allerede en velvoksen Skov med Løvtræer (Bøg, Eg, Birk, El) ved Siden af Naaletræer (især Bjærgfyr). Gennem Sognet gaar Hovedlandevejen til Langør Havn.

Befolkning i 1916: 1160 (1801: 555, 1850: 905, 1901: 1116), boende i 270 Gde og Hse. Det saml. **Hartk.** (1905): 247 Td.; 72 Gde med 221 og 177 Hse med 25 Td. Hartk., samt 11 jordløse Huse. **Ejds.** (1916): 2519, deraf **Jordv.**: 1290. **Areal:** 2451 ha, hvoraf (1912) besaaet med Hvede 15 ha, Rug 154, Byg 158, Havre 260, Blands. til Modenhed 14, Kartofler 160, Foderroer 211; Brak udgjorde 127 ha, Grønfoder og Græsning 557, Haver o. l. 21, Skov 397, ubenytt. 315, Vand. 4. **Kreaturhold** (1919): 357 Heste, 1503 Stk. Hornkv. (deraf 752 Køer), 27 Geder, 613 Faar, 512 Svin (1914: 1265)

I Sognet *Nordby Kirke*, enligt liggende mel. Nordby og Maarup noget oppe i Bakkerne, V. for Vejen, og Byerne: *Nordby* (1579 Norbye), den største og tættest bebyggede By paa Øen, med mange teglhængte Huse, navnefæstede Gader og Gyder og store Haver — 1916: 150 Gde og Hse og 605 Indb. —, med Præstegd., Fællesskole (opf. 1916, med stort Gymnastikhus og Lærerboliger), Forskole, Ml., Andelsmejeri (Søgaard), Afholdshotel, mange Handlende og en Del Smaaskippere, der væsentlig udfører Sognets Produkter (mest Kartofler), men ogsaa giver sig af med anden Fragtfart, Statstelefon- og Telegrafst. (stor Brand ^{10/6} 1894); *Maarup* (1579 Maarup) med Forskole, Ml. og Havn med indtil 3 m Vand (Havnefyr), der anløbes af Aarhusbugtens Dampskibe i regelmæssig Fart; paa Nordspidsen *Issehoved*, lille By med 5 Gde og et Par Hse (paa Signalbakken, 36 m, Udkigsstation i Forb. med Krigsminist.). *Langør Havn* paa en langt fremspringende Odde ved det nordl. Indløb til Stavns Fjord, med 4 m Vand ved den østl., 3,4 m ved den vestl. Bro, med Lodseri, Toldassistent- og Telefonst. samt Skole, Skovriderbl. (Frederiksdal) og en tidl. Kbmdsgd. (Frederikshøj), under Grevsk.; Havnen var før den eneste, hvor større Skibe kunde gaa ind, men har nu tabt en Del af sin Betydning, efter at Koldby Kaas er blevet anlagt. *Langdal Gde.*

Nordby S. en egen Sognekommune, hører under de p. 573 nævnte Kredse samt 4. Udskrivningskr.' 263. Lægd. Kirken tilhører Sognet.

Kirken er en gotisk Teglstenskirke, hvori der i 1494 er indbygget Hvælvinger, medens Koret i 1531 er nedrevet og erstattet af en 2 Fags Forlængelse i Skibets Bredde, dækket af Sribbede Hvælv.; Aarstallene fremgaar af nogle af Kornerup i 1893-94 fremdragne Indskr. paa Hvælvingerne, idet der læses, at dette Værk udførtes 1494 paa Foranstalt. af Hr. Peder Kjeldsen, Øens Præst, medens Niels Clausen var

Bisp i Aarhus; ovenover ses Bispens Vaaben; paa næstsidste Hvælv. mod Ø. ses Aarhusbispen Ove Billes fædr. og mødr. Vaaben, og nedenunder staar: „Anno domini mdxxxi her Jens Ibsen sogneprest, vigilia Johannis baptistæ“. Senmiddelalderl. Tilbyggn. er ogsaa et Taarn, to Vaabenhuse, hvoraf det nordl. nu er Ligkapel, og et Sakristi mod N. Kirken har nu store spidsbuede Dobbeltvinduer med Midtsøjler. I 1894 blev Kirken istandsat. Altertavle og Prædikestol er rigt udsk. Billedskærerarbejder i sen Renæssancestil, den sidste fra 1631; romansk Granitfont; Stoleværk for største Delen fra c. 1600. Et prægtigt, udsk. Kirkeskab fra 1519 er nu paa Brattingsborg. Paa Kirkegaarden Ligsten over Rasmus Pedersen Sorø, † 1776, og Hustru; paa Skibets Sydside Ligsten over Præsten Jesper Clausson, † 1781, paa Nordsiden en over Præsten Stephan Heegaard, † 1798. Ved Kirken er 1916 opf. en Kirkestald.

I Nordby findes Rester af gl. kommunale Ordninger. Byen har en Oldermand og deles i 4 Kvarterer el. Roder med hver sin „Skorstmand“, en Bestill., der gaar paa Tur mel. Husmændene. Ogsaa det gl. Bystævne er bevaret i det saakaldte „Skt. Pouls Møde“ 25. Jan., Skt. Pouls Dag, da Sognets mandl. Beboere samles for under Sogneraadets Ledelse at drøfte Sognets Anliggender, Skatte-, Skole-, Vejvæsen osv. og andre vigtige Spørgsmaal af almen Interesse. Paa Pladsen midt i Byen findes Gadeklokken, ophængt i et Taarn, og et pyntet Majtræ med et Skib paa Toppen som Fløj; der findes 4 gl. Bybrønde. Byvedtægterne er bevar. i „Nordby Byes Bog“, fra 1781, aftr. i P. Bjerge og Th. Søegaard, Dske Vider og Vedt. I. — Ved Nordby har der været en hellig Kilde, *Korskilde*. — En Del af Nordby Bakker er dyrkede med lange, ganske smalle Lodder, som tilhører Husmændene i Nordby; et glt. Ord siger: „Der er ikke en Bakke saa stejl, at en Nordbybonde ikke kan pløje den“.

Kanhave Kanal er maaske Rester af et Vandløb, dog snarest af en ved Kunst gravet Kanal, der har forbundet de to Kyster. Et Sagn vil vide, at Harald Blaataand engang har trukket sine Skibe gennem dette Vandløb, men et andet Sagn kalder den „Svenskerenden“ og fortæller, at den er gravet af de Svenske under Krigen 1658-60. — Ved *Kragmose* paa Østkysten har der tidl. været Landings- og Toldsted.

Sognet skal tidl. have haft endnu mindst 2 Byer: *Søby*, mel. Nordby og Maarup, og *Glistrup* V. for Nordby, efter Sigende begge ødelagte af Lübeckerne ved Slutn. af 14. Aarh. Minder er endnu bevarede i Marknavnene; saaledes findes baade Søby Mark, Glistrup Mark og Glistrup Kongsbols Mark.

En Tradition fortæller, at der ved Kongsslette NV. for Nordby skal have boet „en Sørøverkonge“. Ligeledes hedder det, at der paa Banken *Arnehoved* V. for Langør skal have ligget en Gaard (Herregd.?), som blev nedbrudt, da Ejeren ikke kunde være i Fred for Sørøvere.

Paa Nordlandet kendes ingen Gravhøje; derimod synes der S. for Nordby at have været 2 Stendysser. Paa Langør findes Rester af en Affaldsdyngne fra Stenalderen. — I Nordby Bakker ligger en mægtig Kampesten, *Dyvelstenen*, en af de saakaldte „Børnesteene“, hvortil barnløse Folk i gl. Dage valfartede og lagde Smaaoftre paa el. ved den.